

DOI 10.36074/grail-of-science.12.04.2024.072

ГОЛОВНА ПЛОЩА МІСТА: СИМВОЛІЧНА АРТИКУЛЯЦІЯ ХАРКОВА

Фесенко Галина Григорівна

д-р філос. наук, професор, професор кафедри історії і культурології
Харківський національний університет міського господарства
імені О.М.Бекетова, Україна

Анотація. У статті на основі існуючої історіографії окреслено нові ракурси гуманітарних дискусій щодо головних площ міст, «політичні майдани», комунікаційний елемент, символічний маркер колективної пам'яті. Головна площа Харкова (Свободи, колишня назва – Дзержинського) представлена як важлива «політична арена» в українській історії ХХ ст. Висвітлено історико-політичні трансформації площі у часи, коли Харків був столицею радянської України, у період німецької окупації та післявоєнний час.

Ключові слова: головна площа, місто, символічний ландшафт, Харківський процес (1943).

Історично одним із найважливіших винаходів європейської цивілізації вважається головна міська площа. Це не тільки центральний архітектурно-планувальний елемент міста, а й те, що формує і відтворює спільноту [1]. Головну площу можна розглядати як особливий ландшафт, що утворюється взаємозв'язками пам'яті й ідентичності [2]. Такий дослідницький інтерес бере до уваги, що через «описування себе на площі» можна побачити те, що відбувається у масштабі суспільства або нації. Через дослідження взаємодії простору та культури на площі, можна показати, як культура впливає на формування публічних просторів і як фізична форма площі кодує соціальні, політичні та культурні відносини всередині міста [3]. Це, зокрема, породжує нові ракурси гуманітарних дискусій про ландшафт головних площ [4-5]. Актуальною стає сама ідея «розширення горизонту» розуміння ідентичності міста шляхом окреслення архітектури площ у координатах символічного міського простору. Центральні площі міст є важливими «публічними аренами», що формують і розкривають політику часу, це породжує нові ракурси гуманітарних дискусій про символічний ландшафт головних площ міст та «розширення горизонту» у розумінні ідентичності міста.

Культурно-політичні дискурси, що висвітлюють роль центральних площ міст у «виробництві» політичної культури та формуванні колективних ідентичностей, висвітлено, зокрема, Деніелом Грінсері (Daniel Grincer) [1], Пітером Штахелем (Peter Stachel) [6-7], Метью Кріппен (Matthew Crippen) [8], Доріною Пояні (Dorina Pojani) та іншими дослідниками.

Вже сформувався дослідницький фокус до осмислення головних міських площ крізь призму політики та ідеології. Зокрема, Петер Стахель зазначає, що такі «політичні майдани» властиві багатьом європейським столицям (площа Зірки у Парижі, Паризька площа у Берліні, Трафальгарська площа у Лондоні,

Площа Героїв у Відні). Усі вони виконували роль «політичних сцен» для трансляції історико-політичних символів, у тому числі у переламних моментах історії держави, нації [6]. Головні площі міста можуть стати «свідками» травматичного досвіду існування нації, як наприклад, головна площа Відня Гельденплац, де 15 березня 1938 року Адольф Гітлер оголосив радісному натовпу про анексію Австрії нацистською Німеччиною. Ця подія знаменує собою початок політичних переслідувань, війни та геноциду, та засвідчила етичну капітуляцію частини австрійського суспільства перед нацизмом [7]. Мюнхенська площа Кенігсплац, яка за часів гітлерівської Німеччини використовувалася для масових мітингів нацистської партії, висвітлена у політичному дискурсі Деніела Грінсері [1].

Головна площа міста також розглядається як традиційне місце протестів. Зокрема, Метью Кріппен (Matthew Crippen) інтерпретує революційні події 2011 р. на площі Тахрір у Каїрі крізь призму міського дизайну [8]. Ця площа стала символічним вираженням цінностей революції 2011 р. та повторного символічного «захоплення» владою у 2013 р. Щоб зберегти контроль над місцем революції, влада «привласнила» центральну площу Каїра в архітектурно-просторовий спосіб. Площа, яка слугувала місцем артикуляції громадських протестів, висловлювань опозиції, була огорожена і водночас втратила важливу комунікативну функцію.

Загальновідомо, що головна площа демократичного міста має використовуватися всією громадою та репрезентувати значущі аспекти її буття. Зрозуміло, що публічні громадянські зібрання, офіційні державні церемонії, відзначення важливих національних подій вимагають великого відкритого простору всередині міської громади. Через концентрацію громадської діяльності, головна площа є центральним елементом міської комунікаційної системи міста. Головні площі виконують символічну функцію для окремої людини, для групи та для спільноти в цілому. Так, давньогрецька агора була символом політичного об'єднання містян у «поліс», давньоримський форум символізував велич держави, об'єднання в одній точці політичного, релігійного, економічного та культурного дозвілля, середньовічна площа була символом корпоративного способу буття містян тощо. В подальшій історичній перспективі спостерігається більша інтеграція площі з фізичною структурою громади від прототипів до «ідеальних» міст епохи Відродження та столичних громад XIX ст. У модерній цивілізації місто стало її символом, що спричинило нові роздуми у напрямку філософського урбанізму.

Архітектурний ансамбль головної площі також відіграє важливу роль у формуванні та утвердженні національної ідентичності за допомогою доступних їй зображальних засобів, матеріалізуючи, трансформуючи та візуалізуючи політичні міфи, необхідні для існування влади. До архітектурних засобів утвердження нової ідентичності належать містобудівельні (створення нових ансамблів вулиць і площ), архітектурні (будівництво нових споруд) та художньо-декоративні засоби (формування локального середовища, спорудження пам'яток, пропагандистських та малих архітектурних форм). Архітектура може стати інструментом влади, наприклад, Доріна Пояні пояснює принципіві зміни в дизайні головної площі албанської столиці (площа Скандербєга в Тірані) історично-політичними трансформаціями (Османська імперія, італійське

панування, комуністичний режим, посткомуністична анархія та планування в західному стилі) [9]. Дослідниця наводить приклад тоталітарного втручання в простір площі через встановлення мегаскульптури диктатора Енвера Ходжі на підвищенні, значно вищому за розташовану поруч кінну скульптуру історичного національного героя Скандербєга.

Головні площі міст можна розглядати в контексті колективної культури пам'яті, вони є особливим елементом символічного маркування міського простору і водночас виявом колективної пам'яті. Через особливі взаємозв'язки пам'яті і ідентичності, місто і його урбан-тканини відіграють важливу роль у формуванні колективних ідентичностей. «Жива пам'ять» необхідна для кожного суспільства і культури, зокрема, через суспільну потребу «жити згідно з власною історією». Головні площі, як важливі елементи, не тільки фізичного дизайну міст, а й семантичного простору, потребують подальших польових досліджень та локальних інтерпретацій.

В історії української нації важливою «публічною ареною» є площа Свободи (колишня назва – Держинського) у Харкові, історія її створення символізує геополітичний злам та насильницькі події. З центральною площею Харкова пов'язані важливі події національного буття українців, зокрема, з 1919 по 1934 рік Харків був столицею Радянської України (УРСР). Хоча незаперечним фактом є те, що головним містом Української держави задовго до Харкова був Київ. На початку XX століття на українських землях виникла національна держава (Українська Народна Республіка, 1917-1921). Військова агресія радянської Росії проти УНР призвела до більшовицької окупації України та включення УРСР до Радянського Союзу (1922 р.). Українська Радянська Соціалістична Республіка, як комуністичне державно-політичне утворення, виникла внаслідок збройної агресії Росії за підтримки місцевих більшовиків проти УНР. Формально це була війна між прихильниками незалежної України зі столицею в Києві (УНР) і більшовицької маріонеткової держави зі столицею у Харкові УРСР). У 1920-х і 1930-х роках УРСР була відома широкомасштабною індустріалізацією, сталінським тоталітаризмом та геноцидом українців.

Столичний характер архітектури Харкова сформувався в 1924-1926 рр., зокрема, завдяки розбудові нового району з площею в центрі. Вулиці нового району були організовані за чотирма концентричних кіл, розділених чотирма радіальними вулицями. У 1925-1928 роках на внутрішньому кільці цього району з бетону і скла був побудований перший радянський 13-поверховий хмарочос «Держпром». Використання бетону в його будівництві та система надземних переходів в між окремо збудованих багатоповерхівок, зробило цю споруду надзвичайно інноваційною на той час. До року завершення будівництва в 1928 році будівля стала найпросторішою окремою спорудою в світі, перевершивши хмарочоси Нью-Йорка в 1930-х роках. Столична площа Харкова, де розмістилися різні урядові інституції, була спроектована у стилі конструктивізму. Тогочасне абстрактно-функціональне, конструктивістське мистецтво було спрямоване на відображення індустріального суспільства та міського простору. Більше того, в СРСР конструктивізм ідеологічно затверджувався як «пролетарське мистецтво». За ідеологічним задумом комуністів, центральна площа Харкова мала стати абсолютним зразком індустріалізованого ландшафту. Зважаючи на це, було здійснено конструктивістську реконструкцію фасаду

неоренесансного будинку у східній частині площі. За більшовистською естетичною візією, неоренесансний стиль було оголошено ворожим, «буржуазним». Разом із новою естетикою будівлі, відбулися також функціональні та символічні трансформації. До приходу до влади більшовиків, це був будинок колишнього Харківського місцевого самоврядування («земська управа» за часів Російської імперії, «народна управа» за часів УНР). Більшовики ліквідували цю установу, а в 1925 році тут розташувався їх партійний офіс (будинок ЦК КП(б)У). У такий спосіб архітектура постала «співучасницею» тоталітаризації суспільства. Це був потужний символічний маркер політики насильницького утримання українських земель під контролем радянської Росії [10].

Головна площа Харкова, як частина комунікаційної системи, виконувала політичну функцію «творення радянської спільноти». Площа Дзержинського стала місцем проведення святкових пам'ятних заходів: 1 травня (День міжнародної солідарності трудящих), 7 листопада (відзначення річниць Жовтневого перевороту в Росії 1917 р.), за допомогою якого сформувалося офіційне тлумачення революції як героїчної події, що відкрила «шлях у світле майбутнє». «Революційні свята» у вигляді щорічних формалізованих святкових ритуалів з театралізованими ходами і демонстраціями трудящих, за замислом радянської влади, мали формувати «нову» людину. Емоційно впливаючи на суспільство, свята консолідували населення, створювали канонічну систему символів і риторичних фігур, передусім Леніна та Сталіна. Річниці Жовтневої революції стали не просто святами, а віхами більшовицької влади. Особливо пафосним було святкування на площі Дзержинського 15-ї річниці Жовтневої революції (1932 р.), яке за часом збіглося із закінченням першої сталінської п'ятирічки, коли індустріалізація відбувалася одночасно з політикою колективізації. До цієї події площа була прикрашена плакатами та фотографіями із «досягненнями промисловості та сільського господарства». Проте за символічним фасадом святкування на головній площі УРСР, були приховані трагічні реалії – Голодомор 1932-1933 рр. За висловом Тімоті Снайдера, якщо українське місто тоді жило, то українське село вмирало [11]. Олександр Зінченко зазначає, що навколо Харкова ще була «зона життя», тут не було тотального мору (приміська зона, де проживали працівники промислових підприємств та їхні родини), а «коло смерті» починалося за 40-50 кілометрів від столичного Харкова [12]. Хоча у місто, як «коло життя» намагалися потрапити голодуючі селяни, а містяни на центральних вулицях Харкова бачили черги голодних за хлібом, і померлих на тротуарах (зафіксовані фотокамерою австрійського інженера Александра Вінербергера).

За часів німецької окупації Харкова (з 24 жовтня 1941 р., з перервами тривала до 23 серпня 1943 р.; військові бої за Харків мали вирішальне значення на Східному фронті Другої світової війни, де Червона Армія чотири рази намагалася звільнити місто), площа Дзержинського була перейменована на площу Німецької армії (нім. Platz der Wehrmacht), потім площа Лейбштандарт СС (нім. Platz der Leibstandarte SS). Відбулися не тільки топонімічні зміни головної площі міста, а й у «ритуальних практиках», коли з перших днів окупації, на площі страчували харків'ян, звинувачених у приналежності до комуністів. Нацистські звірства на площі здійснювалися публічно, харків'ян, у тому числі дітей, змушували дивитись на вбивства [13] (жертв вішали на балконі будинку ЦК

КП(б)У, тіла не дозволяли знімати декілька днів). Центральна площа Харкова, що стала простором для нацистських злочинів, була скоріше (не)місцем у координатах її сприйняття містянами, адже «місце» пов'язане з відчуттям безпеки та цінності буття [14]. Сприйняття площі, за спогадами харків'ян, виживших в німецькій окупації, було радикально іншим (не-місце) через пережите тут насильство, і відповідно може бути реконструйоване в фокусі топографічного розколу на місце та не-місце.

Разом з деокупацією Харкова Червоною Армією, центральній площі міста було повернуто назву Дзержинського. У грудні 1943 р. у Харкові відбувся публічний судовий процес над німецькими воєнними злочинцями, військовий трибунал засудив усіх обвинувачених до страти через повішення. Вирок суду було виконано публічно, в присутності біля сорока тисяч містян, на площі Благовіщенського базару (розташована близько від площі Дзержинського), як «відплата за страждання радянських людей». А на самій площі Дзержинського, вже у першу річницю радянської деокупації Харкова, була організована виставка військової техніки на прославлення перемог Червоної армії та встановлено тимчасовий пам'ятник Сталіну. У такий просторовий спосіб «фізичного перекриття», на площі відбулося відновлення монополії радянської влади, й водночас семантичне «перезаписування» цього місця, з приписуванням нового значення в контексті ролі СРСР як переможця над нацизмом.

Міф про «Велику Перемогу» став головною сакральною основою всієї післявоєнної радянської ідентичності; СРСР свідомо встановив окрему від решти Європи дату святкування перемоги над нацизмом у Другій світовій війні та перетворив святкування 9 травня на інструмент пропаганди. На головних площах міст у День Перемоги традиційно організовувалися паради, в яких брали участь військові та ветерани. Для Харкова святкування «Дня визволення міста від німецьких загарбників» (23 серпня) перетворився на щорічний формалізований ритуал; у 1980-х роках цей день став офіційно називатися Днем міста, на головній площі відбувались масові гуляння, концерти та феєрверки. Коли Україна відновила свою незалежність у 1991 році, площа Дзержинського у Харкові була перейменована на площу Свободи. Проте 1991 рік не став завершенням «радянізації» центральної площі Харкова ні в архітектурному плані, ні в плані політичної, громадської та культурної діяльності містян. Державне свято СРСР – День Перемоги було перенесено в незалежну Україну, і воно продовжувало залишатися символічним способом об'єднання з Росією та дистанціюванням від західного світу. До того ж угода між Україною та Росією, яку називають Харківським пактом (2010 р.), про продовження оренди в Криму для російських військово-морських об'єктів до 2042 року в обмін на багаторічний контракт зі знижкою на постачання Україні російського природного газу, стала приводом для проведення на площі Свободи щорічних військових парадів на честь Дня Перемоги за участю військових частин України та Росії (2010-2013).

Таким чином, головна площа Харкова є особливим елементом не тільки фізичного дизайну міст, а й символічного маркування національного простору. Оскільки площа Свободи й на тепер відіграє важливу роль у формуванні колективних ідентичностей, зокрема, через суспільну потребу «жити згідно з власною історією», дане дослідження потребує подальшого осмислення та артикуляції, включно з періодом 2014-2024 рр.

Застосування локального фокусу до розуміння семантичного значення головних площ має пізнавальний потенціал для розуміння політичного, культурного, соціального ландшафту, як на мікроісторичному, так і макрополітичному рівнях. Це, зі свого боку, дозволяє окреслювати мультиперспективне відображення міських площ, де геополітичне пояснення поєднується з різноманітним суб'єктивним переживанням та особистих досвідів. Можливими стають реляції між геополітично-історичною перспективою та меморіально-орієнтованим трактуванням минулого.

Подяка. Авторка висловлює подяку Австрійській академії наук, Інституту культурних студій та історії театру за надану підтримку в рамках програми «Joint Excellence in Science and Humanities» (JESH-Ukraine).

Список використаних джерел:

- [1] Grincer, D. (2016). *Architecture as cultural and political discourse: Case studies of conceptual norms and aesthetic practices*. New York: Routledge.
- [2] Lennard, S. & Lennard, H. (2008). *Genius of European Square. How Europe's traditional multi-functional squares support social life and civic engagement: a guide for city officials, planners, architects and community leaders in North America and Europe*. California: International Making Cities Livable Council.
- [3] Low, S. M. (2000). *On the Plaza: The politics of public space and culture*. Austin: University of Texas Press.
- [4] Фесенко, Г. (2014). Філософія міста у гендерній інтерпретації просторів. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Сер. Філософія*, (30), 56–68.
- [5] Фесенко, Г. (2015). Урбан-антропологічний дискурс філософії безпеки. *Гілея : науковий вісник*, 92 (1), 166–170.
- [6] Stachel, P. (2020). *Austria's main square and political stage: The Heldenplatz in Vienna*. In Bischof, G., Landry, M. & Karner, C. (eds.). *Myths in Austrian History (Contemporary Austrian Studies, 29): Construction and Deconstruction* (pp. 71-88). New Orleans: University of New Orleans Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1f8xc9w.6>
- [7] Stachel, P. (2018). *Mythos Heldenplatz: Haupt- und Schauplatz der Republik*. Vienna: Molden.
- [8] Crippen, M. (2021). Contours of Cairo Revolt: street semiology, values and political affordances. *Topoi*, 40, 451-460. <https://doi.org/10.1007/s11245-019-09650-9>
- [9] Pojani, D. Urban Design, Ideology, and Power: Use of the Central Square in Tirana during one Century of Political Transformations. *Planning Perspectives*. 2015. № 30. P. 67-94. doi:10.1080/02665433.2014.896747
- [10] Fesenko, G. (2022). Freedom Square in Kharkiv: localization of national and local memory. *Multidisciplinary academic notes. Theory, methodology and practice. Proceedings of the XXVII International Scientific and Practical Conference* (pp. 112-122), July 12-15, Prague, Czech Republic: NGO «International Science Group»
- [11] Снайдер, Т. (2018). Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталінім. Київ: Грані-Т.
- [12] Зінченко. О. (2016). Голодомор у Харкові: коло життя, коло смерті, чорні нитки історії. *Історична правда*, 25 листопада 2016. Вилучено з <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/25/149352/>
- [13] Grinchenko, G. (2023). "Boys, boys, as you came, so you will leave here". The beginning of the war and the Nazi occupation of Kharkiv in memoirs and oral histories. *Copernico. History and Cultural Heritage in Eastern Europe*. Retrieved from <https://www.copernico.eu/en/link/63f3ce1af10020.43203355>
- [14] Szczepan, A. & Siewior, K. (2021). Necrocartography: Topographies and topologies of non-sites of memory. *Heritage, Memory and Conflict*, 1, 13–24.